

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ – МІЖГАЛУЗЕВИЙ ПРИНЦИП ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА**DISPOSITIVITY – INTERDISCIPLINARY PRINCIPLE OF PROCEEDING LAW****Гентош Р.Є.,***старший викладач кафедри цивільного права та процесу
Львівського торговельно-економічного університету*

У статті досліджується принцип диспозитивності як міжгалузевий принцип права, його зміст та особливості закріплення у нормах різних галузях права України, аналізуються норми Конституції України, які закріплюють основні засади судочинства, та норми галузевих кодексів, що визначають зміст принципу диспозитивності.

Ключові слова: принципи права, диспозитивність, основні засади судочинства, конституційні принципи права, міжгалузеві принципи права, принцип диспозитивності, зміст принципу диспозитивності.

В статье изучается принцип диспозитивности как межотраслевой принцип права, его содержание и особенности закрепления в нормах разных отраслей права Украины, анализируются нормы Конституции Украины, которые устанавливают основные принципы судопроизводства, и нормы отраслевых кодексов, которые определяют содержание принципа диспозитивности.

Ключевые слова: принципы права, диспозитивность, основные принципы судопроизводства, конституционные принципы права, межотраслевые принципы права, принцип диспозитивности, содержание принципа диспозитивности.

The article analyzes the principle of dispositivity as the interdisciplinary principle of law, its content and peculiarities of consolidation in the norms of various branches of the law of Ukraine, analyzes the norms of the Constitution of Ukraine, which establish the basic principles of legal proceedings, and the norms of proceeding codes that define the content of the principle of dispositivity.

Key words: principles of law, dispositivity, basic principles of proceeding law, constitutional principles of law, interdisciplinary principles of law, principle of dispositivity, content of the principle of dispositivity.

Постановка проблеми. Принцип диспозитивності є одним із найважливіших принципів судочинства. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [1] від 2 червня 2016 р. ст. 129 Конституції України, яка визначає основні засади судочинства, було викладено у новій редакції. Однак у цій статті принцип диспозитивності не вказаний. Незважаючи на це, принцип диспозитивності закріплений в усіх галузевих процесуальних кодексах, а саме: у Кримінальному процесуальному кодексі України [2] від 13 квітня 2012 р. (п. 19 ч. 1 ст. 7, ст. 26 КПК України), у новій редакції Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України [3]. Отже, принцип диспозитивності має міжгалузевий характер і є однією з основних засад судочинства в Україні. Зважаючи на це, треба констатувати певну невідповідність між нормами Конституції України та нормами галузевих кодексів. Ця проблема потребує спеціального дослідження правничою наукою.

Зміст принципу диспозитивності в законодавстві неодноразово змінювався. Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» вкотре було змінено формулювання принципу диспозитивності. Наукові дослідження, які б розкривали зміст принципу диспозитивності з урахуванням цих змін, у вітчизняній правовій науці поки що відсутні.

Стан дослідження. Окремі аспекти принципу диспозитивності досліджувалися ще радянськими вченими-правниками, а саме: І.О. Євтодьєвою [4] та О.Т. Боннером [5]. Через ідеологічне навантаження цих праць зміст принципу не міг бути повністю розкритий. В українській науці цивільного процесуального права принципу диспозитивності було присвячено наукові праці А.В. Андрушка [6], М.Й. Штефана [7], Ю.В. Неклеси [8], І.П. Тимошевської [9].

Метою статті є аналіз положень чинного законодавства, що визначають зміст принципу диспозитивності, обґрунтування необхідності закріплення диспозитивності в Конституції України як однієї з основних засад судочинства, розкриття змісту принципу диспозитивності як міжгалузевого принципу права України.

Виклад основного матеріалу. Ч. 5 ст. 55 Конституції України встановлено, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань. Ця норма знаходить своє відображення в галузевих кодексах. Зокрема, ст. 15 Цивільного кодексу України встановлено, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Також відповідно до ч. 2 статті Господарського кодексу (далі – ГК) України кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів.

У нормах матеріального права визначено засади, на яких здійснюється право на захист суб'єктивних прав. Зокрема, відповідно до ст. 20 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України право на захист особа здійснює на свій розсуд. Нездійснення особою права на захист не є підставою для припинення цивільного права, що порушене, крім випадків, встановлених законом. Тобто ст. 20 ЦК України встановлює диспозитивність у здійсненні права на захист.

Право на захист реалізується на засадах диспозитивності, які полягають у такому:

1) суб'єкт має можливість обрати один із способів захисту права. Ч. 2. ст. 16 ЦК України передбачено такі способи захисту цивільних прав та інтересів: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Крім того, диспозитивність також виявляється в тому, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках. У ч. 2 ст. 20 ГК України наведено перелік способів, які може обирати суб'єкт, право якого порушене; зокрема, до таких способів належать: визнання наявності або відсутності прав; визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемляють права та законні інтереси суб'єкта господарювання або споживачів; визнання недійсними господарських угод із підстав, передбачених законом; відновлення становища, яке існувало до порушення прав і законних інтересів суб'єктів господарювання; припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення; присудження до виконання обов'язку в натурі; відшкодування збитків; застосування штрафних санкцій; застосування оперативно-господарських санкцій; застосування адміністративно-господарських санкцій; установа, зміни та припинення господарських правовідносин; іншими способами, передбаченими законом. В окремих випадках перелік можливих способів захисту прав визначається нормами спеціальних нормативних актів;

2) суб'єкт має можливість обирати форму (порядок) захисту свого суб'єктивного права. Відповідно до ч. 1 ст. 16 ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Ця норма передбачає судовий порядок захисту свого порушеного права або інтересу. Згідно з ч. 2 ст. 17 ЦК України у випадках, встановлених Конституцією України та законом, особа має право звернутися за захистом цивільного права та інтересу до органу державної

влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Тобто суб'єкт може захищати своє право в адміністративному порядку. Адміністративний порядок не виключає можливості подальшого судового захисту, зокрема рішення, прийняте зазначеними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду (ч. 3 ст. 17 ЦК України). Особа може звернутися за захистом цивільного права також до нотаріуса (ст. 18 ЦК України). І, нарешті, відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦК України особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахист також здійснюється на засадах диспозитивності. Зокрема, ч. 2 ст. 19 ЦК України передбачає, що способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства;

3) диспозитивність полягає і в тому, що суб'єкт має можливість відмовитися від захисту свого порушеного права чи інтересу. Водночас відповідно до ч. 2 ст. 20 ЦК України нездійснення особою права на захист не є підставою для припинення цивільного права, що порушене, крім випадків, встановлених законом. Тобто допускається нездійснення суб'єктом свого права на захист.

Отже, право на захист суб'єктивного права реалізується на засадах диспозитивності.

У ст. 129 Конституції України диспозитивність серед основних засад судочинства не згадується. Водночас у цій статті передбачено можливість того, що законом можуть бути визначені також інші засади судочинства. Це дає змогу в галузевих процесуальних кодексах закріпити інші засади судочинства. Водночас ігнорування на конституційному рівні диспозитивності як однієї з основних засад судочинства не відповідає значенню та важливості цього міжгалузевого принципу судочинства.

У жодній зі статей Конституції України не було закріплено положення, які б вказували на диспозитивність здійснення та захисту особою своїх суб'єктивних прав, зокрема й прав людини та громадянина. Внаслідок цього норми галузевих кодексів, які закріплюють принцип диспозитивності, не мають конституційного підґрунтя.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» також не закріплює принципу диспозитивності, незважаючи на те, що принцип диспозитивності згадується у всіх галузевих процесуальних кодексах. Тож є підстави стверджувати про непослідовність законодавця щодо закріплення принципу диспозитивності. Зважаючи на це, необхідно доповнити Закон України «Про судоустрій та статус суддів» статтею, яка б визначала загальний зміст диспозитивності для всіх форм судочинства.

Принцип диспозитивності закріплений у Цивільному процесуальному кодексі (далі – ЦПК) України. У чинній редакції ЦПК України принцип диспозитивності належить до основних засад (принципів) цивільного судочинства (п. 5 ч. 2 ст. 2 ЦПК України). Його зміст розкрито у ст. 13 ЦПК України.

Щодо закріплення принципу диспозитивності в Господарському процесуальному законодавстві, то варто зазначити, що в первісній редакції Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК) України цей принцип взагалі не був закріплений. Однак у редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» принцип диспозитивності визначено як одну з основних засад (принципів) господарського судочинства (ч. 3 ст. 2 ГПК України).

Кодекс адміністративного судочинства (далі – КАС) України також закріплює принцип диспозитивності (п. 4 ч. 3 ст. 2 КАС України) як одну з основних засад (принципів) адміністративного судочинства. Однак його зміст розкрито неповністю (ст. 9 КАС України). Норми про диспозитивність також закріплені в Кримінальному процесуальному кодексі України.

З огляду на викладене вище доцільно більш детально проаналізувати норми процесуального права, які закріплюють принцип диспозитивності, щоб з'ясувати його зміст та особливості у нормах кожної з галузей права.

Наука цивільного процесуального права найбільш послідовно відстоювала необхідність юридичного закріплення принципу диспозитивності. Відповідно до ст. 13 ЦПК України принцип диспозитивності цивільного судочинства полягає в такому:

– суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках (ч. 1 ст. 13 ЦПК України);

– збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом (ч. 2 ст. 13 ЦПК України);

– учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності (ч. 3 ст. 13 ЦПК України);

– суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє (ч. 4 ст. 14 ЦПК України).

Із змісту ст. 13 ЦПК України вбачається, що до неї зараховані як ті положення, які розкривають зміст принципу диспозитивності цивільного судочинства, так і ті положення, які не мають до нього безпосереднього стосунку. Зокрема, ч. 2 ст. 13 ЦПК України стосується процесу доказування та обов'язку доказування, вона відображає намагання законо-

давця звільнити суд від збирання доказів. Тому за своїм змістом ця норма близька до ч. 7 ст. 81 ЦПК та мала б бути закріплена саме в цій статті, яка має назву «Обов'язок доказування та подання доказів». Ч. 4 ст. 13 ЦПК стосується насамперед представництва, а не диспозитивності, а тому її треба було б зарахувати до тієї статті ЦПК України, яка регулює питання представництва.

Отже, ст. 13 ЦПК України не тільки не визначає поняття диспозитивності, але й неповністю розкриває його зміст. Беручи до уваги вищевказане, ст. 13 ЦПК України необхідно доповнити нормами, у яких, перш за все, було б визначено поняття принципу диспозитивності цивільного судочинства як можливості вільно здійснювати свої процесуальні права щодо порушення цивільної справи або її припинення під час провадження справи, розпоряджатися своїми процесуальними правами на власний розсуд або відмовитися від їх здійснення.

У ГПК України норми, які закріплюють принцип диспозитивності, з'явилися найпізніше, ніж в усіх чинних процесуальних кодексах України. У ст. 14 ГПК України, яка має назву «Диспозитивність господарського судочинства», закріплено такі положення:

– суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках. Збирання доказів у господарських справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом (ч. 1 ст. 14 ГПК України);

– учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності (ч. 2 ст. 14 ГПК України).

Отже, ст. 14 ГПК України закріплює норми, які є майже ідентичними до закріплених у ст. 13 ЦПК України. І в цьому випадку також необхідно констатувати, що в нормах ГПК відсутнє поняття принципу диспозитивності господарського судочинства, а його зміст розкрито неповністю. При цьому друге речення ч. 1 ст. 14 ГПК за змістом є ближчим до ст. 74 ГПК, зокрема до ч. 4 цієї статті, якою встановлено, що суд не може збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи, крім витребування доказів судом у випадку, коли він має сумніви в добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів. Отже, друге речення ч. 1 ст. 14 ГПК з огляду на те, що воно не відповідає назві цієї статті – «Диспозитивність господарського судочинства», потрібно відтворити у ст. 74 ГПК України.

З погляду повноти розкриття змісту принципу диспозитивності варто згадати Кодекс адміністративного судочинства України. Ст. 9 КАС України має назву «Змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі», а отже, містить норми, які стосуються інших процесуальних понять. Незважаючи на це, у вказаній статті цен-

тральне місце відведено принципу диспозитивності, зокрема, три частини з чотирьох цієї статті стосуються диспозитивності. У ч. 1 ст. 9 КАС України закріплено один з елементів принципу диспозитивності, якого, на нашу думку, не вистачає ст. 13 ЦПК та ст. 14 ГПК. Наприклад, у ч. 1 ст. 9 КАС вказано таке: «розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості». Ця частина ст. 9 стосується одразу двох принципів змагальності сторін та диспозитивності. Одним із виявів диспозитивності є свобода в наданні сторонами суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості. Ні в ЦПК, ні в ГПК цей аспект принципу диспозитивності судочинства не закріплений, незважаючи на те, що така норма визначена п. 3 ч. 3 ст. 129 Конституції України як одна з основних засад судочинства. Беручи до уваги вищевказане, доцільно закріпити у ст. 13 ЦПК та у ст. 14 ГПК аналогічну норму, яка закріплена в ч. 1 ст. 9 КАС України, а саме: «розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах свободи в наданні сторонами суду своїх доказів і в доведенні ними перед судом їхньої переконливості».

Принцип диспозитивності закріплено також у нормах Кримінального процесуального кодексу України. Уперше диспозитивність як принцип кримінального процесу був закріплений у 2001 р. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 р. чинний тоді Кримінально-процесуальний кодекс України було доповнено ст. 16-1, яка мала назву «Змагальність і диспозитивність». Однак зміст принципу диспозитивності в цій статті належним чином розкрито не було. Принципу диспозитивності була частково присвячена лише ч. 4 ст. 16-1 КПК України. За новим Кримінальним процесуальним кодексом України від 13 квітня 2012 р. диспозитивність належить до загальних засад кримінального судочинства (п. 19 ч. 1 ст. 7 КПК України), а її зміст розкрито у ст. 26 КПК України, яка складається з чотирьох частин і передбачає такі положення:

1) сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та у спосіб, які передбачені цим Кодексом (ч. 1 ст. 26 КПК України);

2) відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення тягне за собою закриття кримінального провадження, крім випадків, передбачених цим Кодексом (ч. 2 ст. 26 КПК України);

3) слідчий суддя та суд у кримінальному провадженні вирішують лише ті питання, що винесені на їх розгляд сторонами та зараховані до їхніх повноважень цим Кодексом (ч. 3 ст. 26 КПК України);

4) кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення розпочинається лише на підставі заяви потерпілого. Відмова потерпілого, а у випадках, передбачених цим Кодексом, його представника від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення (ч. 4 ст. 26 КПК України).

Викладене вище свідчить, що роль принципу диспозитивності в кримінальному процесі зростає. Якщо радянська наука не вбачала можливостей для реалізації принципу диспозитивності у кримінальному процесі, то сучасне кримінальне процесуальне право вже не лише допускає можливість його застосування, але й обґрунтовує та створює необхідні умови для його широкого застосування, а у справах приватного обвинувачення дія та застосування принципу диспозитивності стають подібними до цивільного процесу.

Висновки. Викладене вище дає підстави стверджувати, що диспозитивність є однією з найважливіших засад правового регулювання, принцип диспозитивності є міжгалузевим принципом права України, який закріплений у галузях як матеріального, так і процесуального права, застосовується в усіх формах судочинства. Однак, незважаючи на це, Конституція України не зараховує його до основних засад судочинства. Кожен із чинних процесуальних кодексів закріплює у своїх нормах різний зміст цього принципу, різний обсяг його змісту та виявів. Жоден із процесуальних кодексів належним чином не розкриває ні поняття, ні змісту принципу диспозитивності.

З огляду на вищевказане пропонується закріпити принцип диспозитивності в Конституції України як одну з основних засад судочинства, у галузевих процесуальних кодексах сформулювати поняття та зміст принципу диспозитивності з урахуванням особливостей кожної з форм судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р. Офіційний вісник України. 2016. № 51. Ст. 1799.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. Офіційний вісник України. 2012. № 37. Ст. 1370.
3. Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів від 3 жовтня 2017 р. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. Ст. 436.
4. Евтодьева И.А. Принципы диспозитивности и состязательности советского гражданского процессуального права. М., 1983. 22 с.
5. Боннер А.Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права: учеб. пособие. М.: ВЮЗИ, 1987. 78 с.
6. Андрушко А.В. Принцип диспозитивности гражданского процессуального права Украины: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. К., 2002. 201 с.
7. Штефан М.И. Цивильний процес: підручник для юрид. спец. вищ. закл. освіти. К.: «Ін Юре», 2005. 624 с. С. 41–42.
8. Неклеса Ю.В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права: проблеми дефініції. Форум права. 2010. № 3. С. 305–311. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10njvppd.pdf>.
9. Тимошевська І.П. Принцип диспозитивності та участь у цивільному процесі органів і осіб, яким законом надано право захищати інтереси інших осіб. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право. Вип. № 1 (5). 2009. С. 67–73.